

Een tweede kritische kanttekening betreft het feit dat voor dit onderzoek alleen archieven in Nederland werden geraadpleegd. Van der Logt toont bijvoorbeeld overtuigend aan dat de Nederlandse nationaalsocialisten geen kopie van het Duitse nationaal-socialistische theater wensten, maar in tegendeel een specifiek Nederlandse variant wilden realiseren die het etiket 'Dietsch' meekreeg (hoofdstuk 3). Nu werd het begrip 'Dietsch' in het Derde Rijk sinds de vroege jaren veertig verboden en elk 'Dietsch' pleidooi als 'unerwünscht' (want vanuit een imperialistisch 'Germaans' perspectief veel te eng) bekritiseerd. Men kan zich dus afvragen hoe de nazistische instanties en machthebbers op dat – naar hun mening te 'autonome' en daarom 'schadelijke' – Nederlandse streven hebben gereageerd. Voor dit soort informatie was het nuttig geweest ook Duitse archieven in het onderzoek te betrekken, maar wellicht is dit een onderwerp voor verdere studie.

Terwijl de Nederlandse nationaalsocialisten er niet in slaagden vernieuwend theater te brengen, lukte hen deze vernieuwing wel op het gebied van het luisterspel. Het is dan ook een absolute meerwaarde voor het boek dat een volledig hoofdstuk aan luisterspelen op de radio wordt gewijd en daarmee een aspect van de radiogeschiedenis wordt aangeraakt dat totnogtoe nauwelijks werd onderzocht.

Een aparte vermelding verdient ten slotte de bijgevoegde CD-ROM die transcripties van spreekkoren, begrotingen van theatergezelschappen, speellijsten en bijkomende analyses van luisterspelen en theaterstukken bevat. Met het oog op de omvang van het boek, was het zeker zinvol om deze extra 135 pagina's digitaal aan te bieden. Tegelijkertijd doet de zeer sobere lay-out zonder hyperlinks of beeldmateriaal vermoeden dat deze appendix oorspronkelijk voor het gedrukte medium was bestemd.

Samengevat is dit een degelijke, genuanceerde en originele studie over een totnogtoe onderbelicht aspect van de Nederlandse theatercultuur in de jaren dertig en vooral ook tijdens de oorlog, die alleen wordt ontsierd door een naar het Duits vertaalde samenvatting van ondermaatse kwaliteit.

Ine Van linthout
Erasmushogeschool Brussel en
Vrije Universiteit Brussel

Nina Burkhardt, *Rückblende. NS-Prozesse und die mediale Repräsentation der Vergangenheit in Belgien und den Niederlanden* (Münster/New York/München/Berlijn: Waxmann 2009) 322 p. ISBN 978-3-8309-2132-5. Tevens verschenen als proefschrift aan de Justus-Liebig-Universität Gießen (Duitsland) 2007.

In de geschiedschrijving van de Holocaust is een subdiscipline ontstaan: het onderzoek naar de herinnering aan de Holocaust. Die houdt zich bezig met de vraag hoe deze enorme gebeurtenis is 'verwerkt' in Europa, in de Verenigde Staten, in Israël. In grote lijnen luidt het antwoord dat de onderzochte landen getraumatiseerd zijn door de Holocaust. Dus niet alleen de slachtoffers, maar de maatschappij als geheel. Bij deze (psychoanalytische) interpretatie van trauma hoort een fase van verdringing. Toegepast op een maatschappij na de Holocaust heet het dan dat de moord op de joden tot de jaren zestig werd verzwegen, tot een keten van gebeurtenissen de boel opengooide en het maatschappelijk bespreken en dus verwerken van de Holocaust begon. Het Eichmann-proces (1961) en (in mindere mate) het eerste Auschwitz-proces (1963-

1965), de onderzoeksobjecten van Nina Burkhardt, zouden katalysatoren zijn geweest in dit proces.

Met engelengeuld heeft Burkhardt een indrukwekkende hoeveelheid materiaal uit de jaren zestig nagevlooid: de berichtgeving over het Eichmann- en Auschwitz-proces in de Belgische en Nederlandse media. Als contrast wordt af en toe verslaggeving van het Neurenberger hoofdproces opgevoerd. Daarmee heeft ze een schat van lang vervlogen standpunten en argumenten bij elkaar gesprokkeld. Die zijn bovendien thematisch geordend rondom het helder en bondig gedefinieerde begrip *media event* (p. 23). Zo wordt niet alleen duidelijk waar de journalisten zich inhoudelijk op richtten, maar ook wat hun insteek in deze processen was – en hoe zij die zelf zagen.

In het boek laat Burkhardt het verleden grotendeels voor zichzelf spreken. Daarom is het jammer dat ze de lezer zowel in de inleiding als in de conclusie volledig aan zijn lot overlaat in de wildgroei van vage begrippen die het Holocaust-herinneringsonderzoek beheersen. Herinneringscultuur, collectieve herinnering, herinneringslandschap, duidingspatronen, overdrachtsmechanismen... Zelfs met een berg literatuurverwijzingen (p. 13-16) blijft ook de goed ingevoerde lezer zich afvragen welke definities Burkhardt nu hanteert.

Vervolgens worden deze meerduidige begrippen gebruikt om verregaande conclusies te trekken. Uit het onderzoek blijkt dat het Eichmann-proces veel media-aandacht kreeg en de verslaggeving van het Auschwitz-proces inhoudelijk beïnvloedde, in ieder geval in Nederland (p. 225). Maar Burkhardt wil aangetoond hebben dat het Eichmann-proces bepalend was voor de bewustwording van de Holocaust als een specifieke gebeurtenis in de 'collectieve herinnering' (p. 224-225, 296, 299, 303-306). Daarvoor neemt ze een hele korte bocht: tijdens het eerste Neurenberger proces (1945-1946) stond de Holocaust niet centraal; in de jaren vijftig werd dit informatietekort 'nauwelijks ingehaald'; tijdens het Eichmann-proces stond de Holocaust wel centraal en dus ook in de berichtgeving; die leidde tot andere discussies over de Holocaust en beïnvloedde zo 'de Nederlandse herinneringscultuur als geheel' (p. 180-184, 304-305).

Een verandering kan worden aangetoond door een vergelijking tussen een object in zijn oorspronkelijke en zijn hypothetische veranderde toestand. Maar de jaren tussen het Neurenberger en het Eichmann-proces blijven duister in het boek van Burkhardt. En ook de ontvangers van de informatie blijven ongekend. Zoals ze zelf aangeeft: wat in de krant staat is niet per se wat 'de mensen' vinden (p. 9, 223). En kunnen we van een toegenomen bewustwording spreken, als journalisten opschrijven dat iets nieuw of ongekend is? Is dat niet wat journalisten (en historici) altijd schrijven, om de leesbaarheid van hun stukken te rechtvaardigen? Het lijkt alsof de zorgvuldig aangetoonde inhoudelijke verschillen en overeenkomsten in de berichtgeving tussen twee landen en twee processen niet genoeg waren voor Burkhardt, en dat is jammer.

Theorieën zijn nuttig maar niet zaligmakend. Iedere theorie belicht delen van de werkelijkheid, vervormt ze, laat andere delen in de schaduw liggen. Zodra een theorie volledig ingeburgerd is, moet je achterdochtig worden. Werde de Holocaust echt 'verzwegen' in de jaren vijftig? En kan een maatschappij überhaupt een trauma hebben? Dit zijn geen nieuwe vragen: historicus Ido de Haan stelde ze al in 1997 in zijn boek *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Zijn kritische benadering heeft nog weinig navolging gevonden.

Burkhardt vertelt hoe aanklager Gideon Hausner voor Eichmanns proces zorgvuldig getuigen uitzocht om de wereld op een samenhangende, aangrijpende manier te vertellen wat de moord op de Europese joden behelsde. De Israëliische historica

Hanna Yablonka beschrijft in *The State of Israel vs. Adolf Eichmann* (2004) dat ook Ben Goerion betrokken was bij deze *mise-en-scène*. Hoe vertaalde het doel van het proces zich in de communicatie met de internationale pers? Wat namen journalisten letterlijk over uit de persmap, van de briefings, van de argumentatie in de rechtszaal, en wat voegden ze daar zelf aan toe? Kortom, in hoeverre was deze aandacht voor de Jodenmoord een ontwaken van verdrongen herinnering, trauma, schuldgevoelens, wat dan ook – en in hoeverre een politiek gewenst resultaat?

Merel Boers

Universiteit van Amsterdam

Afdeling Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica